

АФІКСИ І СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ЛЕКСЕМИ

Ірина Багмут

Завдання пропонованої статті – дослідити значення та особливості впливу афіксів на семантичну структуру лексеми, яка є членом конкретного лексико-семантичного об'єднання.

Часто семна структура лексем не обмежується лише кореневими морфемами. Для з'ясування значення слова залучаються афіксальні морфеми. Вважається, що сема, яка виражена за допомогою кореневої морфеми, є важливішою як в цілому для лексико-семантичної системи мови, так і для окремого лексико-семантичного об'єднання (Шафіков 2000: 146). Натомість сема, яка виражена афіксом, на підставі конкретнішого змісту, позначає другорядні ознаки.

Членування слова на значимі частини – це виокремлення у його лексичному значенні семантичних компонентів, що виражені цими частинами. Виділені семантичні ознаки можуть бути окремими самостійними семами або сукупностями сем. Це дозволяє поділити семи на формально виражені (які мають самостійну форму вираження яким-небудь морфологічним елементом) і формально невиражені (не мають такої форми) (Попова, Стернин 1984: 57). Л.М. Васильєв називає такі семи експліцитними та імпліцитними відповідно (Васильєв 1990), а А.М. Кузнецов – відкритими (морфемні вираження) і закритими (у корені) (Кузнецов 1980: 20).

Д.М. Шмельов висловлює думку про те, що групи слів, пов'язані на підставі лексико-семантичної спільності, в багатьох випадках мають деякі спільні граматичні ознаки, зокрема й словотвірні (Шмелев 1973: 106).

Афікси слугують одним із важливих засобів, через який здійснено конкретизацію лексеми. Йдеться саме про конкретизацію, бо семантична дефініція слова з відкритою семою обов'язково включає до своєї структури семи одиниці-мотиватора. Поєднання експліцитних сем із семами слова-мотиватора призводить до появи власного лексичного значення у похідного слова (Кубрякова 1981: 11), змушує вважати його окремим найменуванням, яке сприймається як таке тими, хто говорить.

Самостійна номінативна одиниця, мотивована іншим знаком мови, демонструє специфічну смислову структуру, описану не через відсилання до вихідного знака, але через побудовану за особливими правилами дефініцію: вказівка на наявність відношення узагальненого типу між конкретним звуком, звукодією, звукоознакою і їхніми особливими характеристиками. Нове найменування сформовано як мотивований знак саме тому, що в основу цього найменування покладено деяку ознаку, що вже знайдена в іншому предметі і має своє позначення.

Спробуємо проаналізувати особливості значень афіксів на матеріалі звуконайменувань (або акустем) сучасної української літературної мови.

Є.А. Карпіловська відзначає, що іменники реагують на появу звуку нової природи синтетично, лише ускладнюючи за допомогою афіксів вихідну одиницю (Карпиловская 1986: 146).

Експліцитне вираження в іменникових акустемах можуть мати такі семи:

- ‘відсутність голосу’ – префікс **без-**, наприклад: *безголосся, безмов’я, безгоміння* тощо;
- ‘тривалий’ + ‘голосний’ – суфікс **-ин(а)**, наприклад: *балаканина, стуканина, грюканина, стрілянина*;
- ‘нетривалий’ – суфікс **-ок**, наприклад: *смішок*;
- ‘раз у раз’ – префікс **ви-**, наприклад: *видзвін, видзвонювання, висвист*;
- ‘відбиття звуку’ – префікс **від-**, наприклад: *відгук, відголос, відгомін, відгул, віддзвін, відзвук, відлуння, відлунок, відляск, відголосок, відгомінок*;
- /інтенсивність/
 - а) ‘дуже сильний, голосний’:
 - суфікс **-еч(а)**, наприклад: *тріскотнеча, гуркотнеча, стукотнеча*;
 - суфікс **-яв(а)**, наприклад: *тріскотнява, стукотнява, крикнява, скрекотнява*;
 - суфікс **-н(я)**, наприклад: *реготня, стукотня, тупотня, лопотня, гавкотня, пискотня, тріскотня*;
 - суфікс **-ищ(е)**, наприклад: *голосище, ревище, басище*;

– суфікс **-іт**, наприклад: *стукіт, брязкіт, гуркіт, лускіт, хлюпкіт, шурхіт, ляскіт, плюскіт*;

– префікс **ви-**, наприклад: *вибух, вигрім, вигук, виклик, викрик, виляск*;

б) ‘неголосний’ – префікс **по-**, наприклад: *пошум, постук, погук, поскрип, посопування*;

– ‘супровідність’:

– префікс **при-**, наприклад: *присвист, притуп, прихрип, призвук*;

– префікс **під-**, наприклад: *підсвист*;

– ‘часто’, ‘багато осіб’ – суфікс **-ин(а)**, наприклад: *тупанина*;

– ‘в різних місцях’, ‘з перервами’, ‘по черзі’ – префікс **пере-**, наприклад: *перегук, перегуд, передзвін, переكاتи, перемовки, переклик, пересвист, перестук*;

– ‘пестливість’, ‘вік суб’єкта дії’ – суфікс **-ок**, наприклад: *голос – голосок* (переважно про дітей), *тенор – тенорок* (про парубоцький голос);

– ‘результат дії’ – суфікси **-анн(я)**, **-інн(я)**, наприклад: *грюкання, дзвеніння, стогнання, скрипіння, хлюпотіння, гримотання, гупотіння, шерхотання*.

Основні семи можуть мати як імпліцитне, так і експліцитне вираження, наприклад, сема ‘голосний’ в іменниках *галас, гармидер, гам, гвалт, гомін*, ‘неголосний’ – *писк, вуркотання*, сема ‘відсутність звуку’ – *тиша*, сема ‘відбиття звуку’ – *луна* тощо. Факультативні для лексико-семантичної структури семи переважно мають експліцитний характер: виражені словотвірними засобами або синтагматично.

Дієслівні акустими найбагатші за своїми експліцитними семами. Є.А. Карпіловська зазначає, що у дієсловах звучання із суфіксом **-ка-** (*бахати – бахкати, торохати – торохкати, хрумати – хрумкати*) формально виражена вказівка на повторюваність дії, її розчленування на окремі моменти, суфікси **-ча-**, **-ті-** (*хрумчати – хрумтіти, брязкати – брязкчати, хрускати – хрустіти – хрущати*) позначають безперервну дію (Карпиловская 1986: 25–26). «Числовим уточнювачем» виступає в дієслівних акустемах суфікс **-ну-**. Він позначає стислу в часі дію як відносно самостійну в порівнянні з усім тривалим процесом, що може завершитися в указаних часових межах (фактично відбувається

не обмеження, а «стиснення» дії в часі) (Янценецкая 1979: 189). Якщо суфікс -к- вказує взагалі на кратність дії, то -ну- на її однократність: *дзенькати – дзенькнути* (Карпиловская 1986: 122).

Афікси в дієслівних акустемах конкретизують дію такими характеристиками:

– ‘підсилення’ – суфікси -ота-, -оті-, -ону-, наприклад: *шерхотати (шерхотіти), чавкотіти, шаркотати (шаркотіти), пискотіти, плескотати (плескотіти), ляпотіти, рипотіти, стукотати (стукотіти)*; розм. *зіпнути, криконути, гримкотіти, хряскотіти*;

– ‘стиха (не дуже сильно)/час від часу’:

– префікс по- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *побрязкувати, похронувати, похрипувати, пофиркувати, похлюпувати, покашлювати, пострілювати*;

– префікс під- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *підхльостувати, підспівувати*; розм. *підшморгувати, підсьорбувати, підскиглювати*;

– префікс на- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *нагукувати*, розм. *настукувати*;

– префікс з-(с-) + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *звискувати, збрязкувати, скрякувати, схлипувати, схрипувати, схронувати*;

– префікс при- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *прихлипувати, приплескувати*;

– префікс з-(с-) + суфікс -ну-, наприклад: розм. *слакнути*;

– ‘неголосно’ – префікс пере- + суфікс -ува-(-юва-) + постфікс -ся, наприклад: *пересміюватися, пересміхатися*;

– ‘якийсь час’, ‘кілька разів’:

– префікс по-, наприклад: *погрюкати, погупати, погавкати, поворкотати, поклацати, побарабанити, пошепотіти, пошуміти, похлипати, поскиглити*;

– префікс пере- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *перестукувати*;

– ви- + суфікс -ува-(-юва-), наприклад: *вичитувати*;

– префікс ви-, наприклад: *вимовчати*, розм. *вистогнати*;

– ‘початок’ + ‘дуже голосно’/‘часто’/‘довго, безперервно’/‘настирливо’/‘нестримно’/‘багато’ (у різних поєднаннях) – префікс роз- + постфікс -ся, наприклад: *розщебетатися, розцвірінькатися*,

розрипатися, розридатися, розкричатися; розм. *розхропитися, розхникатися, розквакатися*;

– ‘старанно, натхненно’ – префікс **ви-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *вистівувати, витьохкувати, видзвонювати*; розм. *вищечувати*; рідко *витрублювати*;

– ‘раз у раз’, ‘часто, безперервно’:

– префікс **ви-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: розм. *видзенькувати, вицокувати, висвистувати, виляпувати*, розм. *вискрипувати, виклацувати*;

– префікс **пере-** + суфікс **-ува-(-юва-)** + постфікс **-ся**, наприклад: *перестукуватися*;

– ‘дуже голосно’ – префікс **ви-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *викрикувати, вишумовувати*, розм. *вицвіркувати*;

– ‘досхочу’, ‘довго’, ‘надокучливо’:

– префікс **на-** + постфікс **-ся**, наприклад: розм. *наверещатися, нагарчатися, нагрюкатися, накричатися, накректатися, нарипатися*;

– префікс **ви-** + постфікс **-ся**, наприклад: розм. *вичхатися*;

– префікс **на-**, наприклад: розм. *нагомоніти, нагудіти (нагустити), нагуркати, наскрекотати, нащобетати*;

– ‘тихо’, ‘одноманітно’:

– префікс **на-**, наприклад: *награвати, насвистувати, наспівувати*;

– префікс **при-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *приспівувати, присвистувати*;

– ‘в такт’, ‘супровід’:

– префікс **під-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *підсвистувати, підвивати, підгавкувати*, розм. *підцмокувати, підтупувати*;

– префікс **при-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *примовляти, приляскувати, приказувати, приспівувати, притупувати*, розм. *присьорбувати, приахкувати, приплямкувати*, рідко *призукувати, прицмакувати*;

– префікс **під-**, наприклад: *підсвистувати, підспівувати*;

– префікс **при-**, наприклад: *прикликати, приспівати*;

– ‘тривалий час + інтенсивно’, ‘багато разів’ – префікс **попо-**, наприклад: розм. *попошуміти, попостогнати, попоспівати, попоскрипіти, попорипати, попогустити, попогриміти*;

– ‘у різних місцях’, ‘недалеко один від одного’, ‘кілька учасників’ – префікс **пере-** + суфікс **-ува-(-юва-)** + постфікс **-ся**, наприклад: *перефоркуватися, перетьохкуватися, пересвистуватися, перепліскуватися*;

– “довше від кого-небудь” – префікс **пере-**, наприклад: *пересокотати (пересокотіти)*, розм. *перекувати*;

– ‘голосніше’:

– префікс **пере-**, наприклад: *перегустити*, розм. *пересвистувати*;

– префікс **пере-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *перегукувати, перекрикувати*, розм. *перегаласувати*;

– ‘по черзі’:

– префікс **пере-** + постфікс **-ся**, наприклад: *перекликатися, перегукуватися*;

– префікс **пере-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *передзвонювати*;

– ‘звук як супровід руху’:

– префікс **по-**, наприклад: розм. *погуркотіти, порипіти, порипати, почвакати, пошелестіти, поторохтіти, потупотіти, побрязкати*;

– префікс **про-**, наприклад: *простугоніти, простукотати*, розм. *проторохтіти*;

– ‘про всіх або багатьох’ – префікс **по-**, наприклад: *полупотіти, помовкнути, позаглушати, позатихати, позамовкати*;

– ‘емоції, почуття’ – префікс **о-(об-)** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *освистувати*, розм. *обсвистувати*;

– ‘раптово + голосно’, ‘пронизливо’:

– префікс **з-** + суфікс **-ну-**, наприклад: розм. *звереснути*;

– префікс **с-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *скрикувати*;

– ‘сигнал’:

– префікс **з-** + суфікс **-ува-(-юва-)**, наприклад: *згукувати*;

– префікс **з-**, наприклад: розм. *ззивати*;

– ‘частковість дії’:

– префікс **при-** + суфікс **-а-**, наприклад: рідко *прихрипати*;

– префікс **о-** + суфікс **-а-**, наприклад: *охрипати*;

– ‘з поверхні’:

– префікс **з-** + суфікс **-а-**, наприклад: розм. *зикрибати*;

– префікс **з-** + суфікс **-ува(-юва-)**, наприклад: розм. *зсьорбувати*;

– ‘в багатьох місцях’, ‘навколо чого-небудь’ – префікс **об-** + суфікс **-ува-**, наприклад: *обстукувати*, розм., рідко *обкувати*.

Дієслова, що позначають дії і процеси, виражають динамічні ознаки із фазовою структурою, тобто мають початок, продовження і кінець. До префіксальних засобів, здатних модифікувати семантику дієслів за семою ‘початок (ініціальність)’, належить префікс **за-** (Соколова 2003: 216–217), наприклад: *загудіти, зазвучати, залящати, затріскати*. Сема ‘завершеність дії’ позначена префіксами **від-**, **про-** (там же: 207, 239), наприклад: *відшуміти, відтупотіти, відтьохкати, віддзвеніти*, розм. *процокати, прозуготіти*. Закінчення дії, після якого вона не може бути продовжена, позначена префіксом **пере-**, наприклад: *перещобетати*, розм. *перехлипати, пересвистіти, перекалатати, передзвеніти, перегомоніти, перегаласувати*. Значення префіксів ніби нашаровано на лексичне значення безпрефіксних дієслів, наприклад, *зарипіти* «почати рипіти, видавати, утворювати низькі рипучі звуки» (СУМ: III, 291), *відгриміти* «перестати гриміти» (СУМ: I, 572), *пересвистіти* «закінчити свистіти» (СУМ: VI, 272).

Словотвірні семи можуть додавати до дієслівної акустемі такі значеннєві компоненти: часові – починальний (*заспівати*), кінцево-результативний (*відшуміти*); кількісні – однократний (*стукнути*), підсилювально-інтенсивний (*розкричатися*), багатократно-дистрибутивний (багатократна дія багатьох суб’єктів) (*перестукуватися*); оцінні – переривчасто-пом’якшувальний (*подзвонювати*), процесно-пом’якшувальний (*наспівувати, нашіптувати*), ускладнено-інтенсивний (*вистукувати*), процесно-супровідний (*приспівувати, притупувати*).

У прикметникових акустемах семантична модифікація полягає не в утворенні нової якості звуку, а в диференціації різної міри вияву ознаки мотивованої кореневою морфемою. Зокрема, виявлено експліцитні семи ‘надмірна ознака’ (префікси **за-**, **пре-**, **над-**, наприклад, *зависокий, наднизький, претонкий*), ‘частковість, неповнота ознаки’ (суфікси **-ува(-юва-)**, **-ив-**, наприклад, *глухуватий, грубуватий, різкуватий, силуватий, хрипкуватий, хрипливий*, розм. *низькуватий*),

‘не в повній мірі’ (префікс при-/під- + суфікс -л(ий)), наприклад, *прихриплий, приглухлий, підхриплий*), ‘сконцентрована ознака’ (суфікс -ист- наприклад, *басистий, голосистий*).

Оцінно-експресивної характеристики прикметниковій акустемі надають суфікси зі значенням збільшеності або зменшеності ознаки -езн-, -енн-, наприклад, *височенний голос, грубезний голос*, а також суфікси -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, які виражають різні ступені вияву ознаки, наприклад, *тонесенький спів, височенька нота*.

Для прислівникових акустем (при збереженні експліцитних ознак прикметникових найменувань, наприклад, *злегенька, тихенько, тоненько*) характерне повторення основ, наприклад, *тихо-тихо*, як характеристика надзвичайного вияву ознаки.

У тексті акустемі з експліцитною семою часто дають змогу згорнути непотрібні деталі опису, утворити своєрідний відбір релевантних для відображення певної ситуації рис. Наприклад: *Іван слухав тоненький дівочий голос [...]* (М. Коцюбинський); *Прошуміла машина, за вікном прошуміла, де горять у тумані ліхтарі-янтари* (В. Сосюра); *Савка козирнув для форми і засміявся височенним ніжним від простуди сміхом* (О. Довженко); *Він пізнав голос Мотрі Левчихи. Вона при тайлась десь у кущах і тихо-тихо гукала* (О. Довженко); *Безперервний гул, тріскотнява і хмари диму стояли над висотою, заволікаючи сонце* (О. Гончар); *Вийшов солдат [...]* Ніби на сцені, заспівав *тенорком, Парубоцьким, підхриплим* голосом [...] (Д. Павличко); *Тільки рейок перестук – де жінки й дрібненькі діти?* (В. Стус); [...] *посапує з незнайомим форкаючим підсвистом сплячий мужчина* [...] (О. Забужко); *Мабуть, цвіркун заблудився. [...]* *Видзвонював щедро, немов за платню* (Н. Горик).

Різні експліцитні семи можуть мати однакове вираження (пор., наприклад, семи ‘в такт’, ‘супровід’, ‘тихо’, ‘час від часу’ в дієслівних акустемах, виражених словотвірними афіксами при- + -ува-(-юва-)). Однакові експліцитні семи можуть мати різне вираження (пор., наприклад, вираження семи ‘дуже сильний, голосний’ афіксами ви-, -еч(а), -яв(а), -ищ(е), -н(я), -ищ(е), -іт в іменникових акустемах). Експліцитним семам властива варіативність (пор., наприклад, семну структуру дієслівних акустем із варіативними семами ‘стиха/час від часу’). Часто акустема має одразу декілька експліцитних сем.

Отже, лексеми можуть урізноманітнювати своє значення за допомогою афіксів, які додають до семантичної структури експліцитні семи. Характер значення афіксів визначається належністю лексеми до того чи того лексико-семантичного об'єднання та значенням слова-мотиватора. Лексичні одиниці з афіксами не лише формально виражають основні ознаки лексеми, але й передають різноманітні другорядні відтінки, не зафіксовані імпліцитно. З'ясування характеру та значеннєвої природи афіксів дає змогу максимально правильно розташувати похідні лексеми в структурі лексико-семантичного об'єднання.

ДЖЕРЕЛА

СУМ – *Словник української мови, т. I–XI*. Київ, 1970–1980.

ЛІТЕРАТУРА

- Васильев, Л.М. 1990, *Современная лингвистическая семантика*. Москва.
- Карпиловская, Е.А. 1986, *Конструирование глагольных зон словообразовательных гнезд (на материале украинских глаголов звучания)*. Дис. ... канд. филол. наук. Киев.
- Кубрякова, Е.С. 1981, *Типы языковых значений: Семантика производного слова*. Москва.
- Кузнецов, А.М. 1980, *Структурно-семантические параметры в лексике (на материале английского языка)*. Москва.
- Попова, З.Д. – Стернин, И.А. 1984, *Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приёмы изучения*. Воронеж.
- Соколова, С.О. 2003, *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Київ.
- Шафиков, С.Г. 2000, *Типология лексических систем и лексико-семантические универсалии*. Уфа.
- Шмелев, Д.Н. 1973, *Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка)*. Москва.
- Яценецкая, М.Н. 1979, *Семантические вопросы теории словообразования*. Томск.